

◇ Kovács Éva–Lénárt András–Szabari Vera

(Fel)talált tudomány

Az 1971-es Kemény-féle reprezentatív cigánykutatás idején keletkezett kvalitatív szociológiai források utóélete¹

Bevezető

Magyarországon az 1970-es években zajlott a szociológia újjászületése: az 1960-as években megalakult az MTA Szociológiai Intézete és más műhelyekben (KSH-ban, Népművelési Intézetben, MTA Jogtudományi Intézetében, Magyar Rádió és Televízió Tömegkommunikációs Kutatóközpontjában és a Pedagógiai Intézetben) is elkezdődött a szociológiai gondolkodás, az 1970-es évekre addig elképzelhetetlen volumenű szociológiai felmérés indult el. Ezek közül mindmáig kiemelkedő hatású a társadalmi-rétegződés-kutatás, az életmódkutatás és a Kemény István-féle szegénységkutatás több hulláma és irányzata, de hasonló jelentőségűek voltak az ún. zsidóidentitás-kutatások, a szubkultúra-vizsgálatok, vagy éppen a később kibontakozó iskolakutatások – és a példák tovább sorolhatók.

A 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely 2009 tavaszán jött létre azzal a céllal, hogy a rendszerváltás előtti, kvalitatív módszereket alkalmazó magyar szociológiai kutatások hagyatékát feltárja és újra kutathatóvá tegye, mégpedig digitális archívumként. Az elmúlt hét évben közel három tucat nagyobb volumenű gyűjteményt kaptunk, találtunk és dolgoztunk fel. Ezzel párhuzamosan folyamatosan készítettünk interjúkat azokkal a társadalomkutatókkal, akik vizsgálataikhoz a legkülönbözőbb interjúk és vizuális módszereket alkalmazták.

Minden gyűjtemény és minden adományozó története eredeti. Mégis, a hét év alatt a gyűjtés, rendezés, feldolgozás során néhány olyan sajátosságra is figyelmesek lettünk, amely túlmutat az egyedi gyűjteményen és a kutató személyén. Az egyik legérdekesebb megfigyelésünk az volt, hogy a nagy volumenű, általában vegyes módszertant alkalmazó kutatásokból általában vagy csak a kvantitatív eredmények kerültek napvilágra,

¹ Tanulmányunk az OTKA 101 046-os és 115 644-es számú kutatások támogatásával készült.

vagy csupán egy-egy esettanulmány született az interjúkból, terepnaplók-ból és egyéb dokumentációkból, azok szisztematikus feldolgozása a kutatás alatt és után nem történt meg. Soha nem idézett, talán a kutatók által sem tüzetesen megvizsgált kutatási dokumentációk birtokába jutottunk, amelyek ráadásul sokszor nem is kerültek teljes terjedelmükben vagy éppen rendszerezve hozzánk.

Tanulmányunkban a Kemény-féle 1971-es reprezentatív cigánykutatás interjúján keresztül azt mutatjuk be, hogyan, s vajon miért lehetett olyan hányatott a sorsuk ezeknek a gyűjteményeknek az elmúlt évtizedekben. Milyen tudományos értékkel rendelkeznek a sokszor töredezett és rendezetlen (rendezhetetlen) források, és miképp lehet azokat mai kutatói kérdések számára hozzáférhetővé tenni. A Kemény-féle kutatással nemcsak az történt, hogy a survey elvitte az energiákat (hiszen erről is csupán 1976-ban jelenhetett meg egy intézeti kiadvány, Kemény 1976), de a politika sem akarta elismerni a kutatás eredményeit, Kemény emigrációba kényszerült. Közben az empirikus eredmények önálló életre keltek, és a rendszerváltás után a felvételt több hullámban megismételték: alaphivatkozássá vált (Dupcsik 2009, Kemény–Janky–Lengyel 2004). Az interjúkhoz azonban kevesen nyúltak. Részben szociográfiai ihletettségű, irodalmi szövegekké alakultak át, részben a kulturális magyarázatok lehetőségével konfrontálták a kutatókat (pl. Havas 1994). A reciklálás során az interjúk a Roma Sajtóközponthoz kerültek, amelynek sa-ját agendája volt (alapvetően „aranyalapként”, forrásszerzésre használta a gyűjtemény egy fénymásolt kópiáját). Később, amikor a roma holokauszt témája került előtérbe, néhányan visszanyúltak ezekhez az interjúkhoz, és néhányat belőlük e célra használtak fel. Végül hosszas egyeztetés után kerülhetett csak a 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely gyűjteményébe.

Látszólag tehát szinte érintetlen forrásokról van szó. Kutatásukkor azonban nagyon körültekintően kell eljárni, hiszen elengedhetetlen a korabeli tudományos kontextus rekonstruálása, és arra is reflektálni kell, hogy a forrás tudományos pozíciója is átalakult (korábban tárgyát tekintve a szociológiai valóság jelen központi vizsgálatát célozta, időközben azonban társadalomtörténeti forrásá változott). Ehhez nyújt segítséget a szakmatörténeti gyűjteményünk, amelyben igyekeztünk minden olyan kutatóval interjúzni, aki részt vett egykoron kvalitatív szociológiai felmérésekben, és ez az írás, amely a Kemény-féle reprezentatív kutatás történetével, kontextusaival és az interjúk utóéletével foglalkozik.

A felfedezés kora

A magyar szociológia az 1970-es évek elején jelentős változáson ment keresztül. Már az 1960-as évek közepétől látható volt, hogy a kritikai szociológiát és annak fő képviselőjét, Hegedüs Andrást folyamatos támadás-

sok érik. 1964-ben Országos Ideológiai Konferenciát rendeztek, melyen részben elismerték a viták hasznosságát, szabadságát, Hegedüs Andrást azonban revizionistának bélyegezték (lásd Lehmann 1998). Majd 1965 júliusában az *Optimalizálás és humanizálás* című cikke (Hegedüs 1965) okán, Hegedüst leváltották a *Valóság* éléről, helyére először Ortutay Gyula, majd novembertől Wirth Ádám került. Az 1968-as csehszlovákiai események, illetve az 1970-es évekbeli politikai „balratolódás”, a keményvonalas irányzat pártbeli megerősödése mindinkább fokozta a kritikai szociológia képviselőivel szembeni támadásokat. „Amikor Hegedüs Franciaországban volt a ’68-as diákmozgalom kellős közepén egy tanulmányúton, akkor a pártvezetés napirendre tűzte a Szociológiai Kutatócsoport helyzetéről készült jelentést. Az asztalon a Társadalomtudományi Intézet ellenjelentése feküdt, azzal a váddal, hogy itt egy polgári szociológiát művelő revizionista jobboldali társaság van. Hegedüs arra kért onnan Franciaországból, hogy 1) készítsem el a jelentést, az intézetét, 2) ezen a döntő megbeszélésen képviseljem a kutatócsoportot. Erdeivel ültünk a vádlottak padján, megvédtük a kutatócsoportot. Ez ’68 tavaszán volt” (Szántó 2015, 296–297). Az események azt igazolják, hogy a kutatócsoport „megvédése” nem sikerült. 1968-ban, jóval a párthatározat előtt már intézeti elmarasztalásban részesült a kutatócsoport két munkatársa, Heller Ágnes és Márkus Mária, akik tiltakozásul a csehszlovákiai bevonulás ellen a jugoszláviai Korčulán petíciót fogalmaztak meg és írtak alá (MTA Lt., F 807/68, F 759/1968). A párt az aláírókkal szemben később, 1973-ban (Lukács György halála után) alkalmazott súlyosabb retorziókat: 1973-ban Hegedüs Andrást, Kis Jánost, Vajda Mihályt, akik még párttagok voltak, kizárták a pártból, Heller Ágnes, Márkus Mária, Márkus György, Bence György pedig elvesztették állásukat.²

² A Kultúrpolitikai Munkaközösség, melynek elnöke Aczél György volt, tagjai között olyan társadalomtudósok mint Erdei Ferenc (Magyar Tudományos Akadémia), Kulcsár Kálmán (MTA Szociológiai Kutató Csoport), Lakos Sándor (KB Társadalomtudományi Intézete), Ortutay Gyula (MTA Néprajzi Kutató Csoport), Pach Zsigmond Pál (MTA Történettudományi Intézet), Szigeti József (ELTE Esztétikai Tanszék), Wirth Ádám (Politikai Főiskola) 1973. február 22-én megvitatta *A társadalomtudományok egyes művelőinek körében jelentkező antimarxista nézetekről* című előterjesztést, ami a PB május 8-i ülésére került be. A PB vitája alapján véglegesített szöveget Kádár János hagyta jóvá, és a Kultúrpolitikai Munkaközösség állásfoglalásaként 1973-ban jelent meg a *Magyar Filozófiai Szemlében*. (MOL, Az MSZMP KV szervei ülésének napirendi jegyzéke, III. kötet, 1971–1980). Az állásfoglalás név és cím szerint ítélte el Hegedüs András, Heller Ágnes, Márkus György, Márkus Mária, Kis János, Bence György és Vajda Mihály kritikai írásait.

Mind az elidegenedésvita, mind reformnézetei, illetve a HELLERÉKKEL való szolidaritása miatt Hegedüs Andrást 1968-ban eltávolították az MTA Szociológiai Kutatócsoport éléről, helyét Kulcsár Kálmán vette át. A pártvezetés számára Kulcsár mellett szólt, hogy vele látták megvalósíthatónak kiszorítani a „sokszor publicisztikai jellegű és tartalmában inkább filozófiai jellegű irányzatot, melyet főleg Heller Ágnes és ez utóbbi években Hegedüs András és bizonyos fokig Márkusné képvisel, s minden kutatásban a társadalmi folyamatok megalapozott, konkrét tudományos feltárára kell törekedni. Nem tartaná helyesnek a jelenlegi kiélezett helyzetben, ha viták folynának arról, mi a marxistább szociológia, mi a dogmatizmus, mi a revizionizmus” (MTA Lt., F 994/68). Az Agitációs és Propaganda Bizottság 1971 júniusában ismét megtárgyalta az MTA Szociológiai Intézetének helyzetét, úgy vélték, hogy a személycserével az „általános politikai-ideológiai légkör fejlődött”. Ugyanakkor a bizottság szerint gondot jelentett, hogy a vezetőség jóváhagyása nélkül jelenhettek meg publikációk, főként Hegedüs követőinek köréből, akik befolyását erősnek ítélték, illetve a Hegedüs-féle irányvonal továbbélését vélték biztosítva abban, hogy a legtekintélyesebb tudósok nem voltak párttagok (MOL 288. fond 41/161).

Dacára mindennek, az 1970-es évtized sikere a szociológia magyarországi (újra)intézményesülése. Részben az akadémiai kutatóintézet ellen-súlyozására 1969-ben létrehozták az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetét Lakos Sándor vezetésével. Ebben az intézetben indulhatott el az első képzés is, melyet az 1970-es évek elején követtek az első szociológiai tanszékek, az ELTE BTK-n Huszár Tibor, illetve az akkori Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen Andorka Rudolf vezetésével. 1969-ben a Rádió és Televízió Tömegkommunikációs Kutatóközpontját is megalakították az 1963-as hasonló nevű kutatócsoport létrehozása után. 1972-ben indult el a *Szociológia* című folyóirat Cseh-Szombathy László főszerkesztésében³, majd pedig 1978-ban Szalai Sándor elnökletével megalakult a Magyar Szociológiai Társaság.⁴ A sikeres intézményesülést beárnyékolta azonban a kritikai szociológia bürokratikus visszaszorítása, melyet a szakma csendben tűrt, sőt, azt is mondhatnánk, belül leginkább a pozíciók leosztása zajlott.

³ A szerkesztőbizottság tagjai: Gombár Csaba (szerkesztő), Gyenes Antal, Hegedüs András, Huszár Tibor, Kulcsár Kálmán, Módra László, Molnár László (főszerkesztő), Nemes Ferenc, Szabady Egon (a szerk. bizottság elnöke), Szántó Miklós, Szecskó Tamás, Szelényi Iván (szerkesztő), Szentpéteri István.

⁴ A Szociológiai Társaság titkára az MTA Szociológiai Kutatócsoportjának korábbi, Hegedüs mellett dolgozó titkára Szelényi Iván volt.

Az intézményi és személyi átalakulásoknál talán fontosabb, miképp módosult ebben az időszakban a szociológia által termelt tudás jellege. Milyen volt a Hegedüsék által képviselt kritikai szociológia, és mi jött utána? A hazai kritikai szociológia több vonását érdemes kiemelni. Képviselői elsősorban baloldali elkötelezettségűek voltak, marxisták, akik a nyugati kritikai szociológiától eltérően nem a teljes társadalmi berendezkedést bírálták, hanem a megvalósult szocialista modellt, a különböző szociológiai módszerek feltalálásával, illetve alkalmazásával. Emellett a módszertani sokszínűség mellett a hazai műhelyek társadalomelméleti igényekkel is felléptek, némiképp követve a két világháború közötti hazai hagyományt. Losonczi Ágnes így emlékszik vissza erre a korszakra: „Egyik jelentős akciója volt, hogy szociológusokat és a szociográfus írókat egy közös kutatásra összehozta. Hegedüs, mint parasztszármazású, hajdani Györfly-kollégista erősen vonzódott a szociográfiához. Kitalálta ezt a programot, és mintegy tizenkét szociográfust és csaknem ugyanennyi szociológust vont be a munkába. A kutatást Gyöngyös környékére szerveztük, összesen huszonkét témán dolgoztunk. Közöttünk voltak – a szociológusokon kívül – olyan szociográfusok, mint Csoóri Sándor, Tornai József, Kunszabó Ferenc. A szociológusok az empirikus vizsgálatot bonyolították, a szociográfusok interjúikkal irodalmi munkákra készültek. Igazi lelkes és dilettáns kutatás volt, dilettáns kettős értelemben is: először, mert korántsem volt »profí« munka, másodsorban abban az értelemben is, hogy »dilettanto« módon dolgoztunk, igazi szórakozással és élvezettel végzett munka volt. Mégis többen érdekes és értékes írásokat hoztak létre a közös munkából. Hogy ki mit produkált belőle, az már az egyéni kedven, akaraton is múlott” (Losonczi 1999). Érdekes, miért ítéli Losonczi utólag dilettánsnak a működésüket. Talán azért, mert az 1990-es években, amikor Losonczival az interjú készült, erősen élt a szociológus köztudatban az a narratíva, hogy a Hegedüs által képviselt szociológia amatőr volt, nem professzionális. Ezt a narratívát erősíti Kolosi szintén a 90-es évek elején adott interjújában, aki a kritikai szociológiával szembeni fellépést összekötötte a professzionalizálódással, ami részben azt jelentette, hogy sokkal nagyobb szerepet játszottak a módszertani szempontok, elsősorban a kvantitatív technikák megfelelő alkalmazása (Kolosi 1991, 107).⁵ Ezt mutatja a kvalitatív és kvantitatív módszerek közötti erőteljes hangsúlyeltolódás utóbbiak irányába. A társadalomelméleti, kritikai jellegű írások kikerültek a szakma

⁵ Az 1990-es évek elején előtérbe került a szociológia professzionalizálásáról szóló diskurzus, külön interjúblokk jelent meg a témába, melyben maga Kemény is nyilatkozott (Kemény 1991), a teljes anyagot lásd: Interjúk a szociológia professzionalizálásáról. *Replika* 1991. 2–3. szám, 85–131.

által vállalt feladatok közül. Míg az elidegenedésvitát⁶, Heller Ágnes írásait (pl. Heller 1964, 1967, 1969, 1970) vagy Konrád és Szelényi értelmiségi könyvét erős társadalomelméleti igény jellemezte (Konrád–Szelényi *1974/1989), ugyanakkor nem minden esetben konkrét empirikus adatokra támaszkodva⁷, addig az 1970-es években mindinkább a survey, kvantitatív módszertani munkák és szakszociológiai jellegű írások váltak a professzionális szociológia mintáivá, amelyek azonban csupán ritkán jutottak el az elméleti igényvel is fellépő társadalomkritikai publikációkig.

Másfelől, a cenzúra állandó nyomása alatt a viszonylag kis szakmai közösségek sokkal intenzívebb diskussziókat folytattak szóban, mint az a mai tudományos életben megszokott. A meglehetősen hosszan elnyúló

⁶ A vita annak tisztázása körül folyt, hogy ez csupán a múlt öröksége és a szocializmus rövid átmeneti korszaka után eltűnik, vagy az elidegenedés mindennemű termelési folyamat, azaz az árutermelés (amely a szocialista viszonyok között is megvalósult) következménye. További kérdés volt, hogy a szocialista viszonyok közt kialakulhat-e az elidegenedés valamilyen új formája (például a tervgazdálkodás, vagy a bürokratizálódás előidéző-e elidegenedést). Hegedüs András és Márkus Mária 1968-as cikkükben az elidegenedés problémáját a szociológia szempontjából vizsgálták. A gazdasági reformok hatásairól, a tulajdonviszonyokról és a munkamegosztásról készült kutatásuk alapján azt állapították meg, hogy az elidegenedés nem kizárólag a kapitalista társadalom jellemzője, hanem felfedezhető a szocializmusban is. „Az elidegenedés kérdésével foglalkozó vita már 1962 táján elkezdődik (ebben az évben tartott Vajda Mihály Kommunizmus és a munka elidegenedésének kérdése címmel előadást a Filozófiai Intézet tudományos ülészakán), nagyobb nyilvánosságot pedig szintén a *Valóság*ban, 1964-ben kap” (Lehmann 1998). A vita a *Valóság* és a *Kortárs* hasábjain folyt 1964 és 1965 között, valamint 1968-ban. 1964. november 9-én a Kossuth Klubban rendezett vita vezetésére Huszár Tibor kapott megbízást, a hozzászólók: Lick József, Vajda Imre, Sándor Pál, Márkus György, Heinrich Taut, Hermann István, Vörös Gyula, Almási Miklós, Munkácsi Gyula, Heller Ágnes, Ágh Attila, Angelusz Róbert, Halász László, Garai László, Wirth Ádám, Mátrai László, Hegedüs András, Vajda Mihály és Gulyás Vilmos voltak (a vita összességét lásd: *Valóság* 1965/2.).

⁷ Fontos megjegyezni, hogy ugyan pl. Szelényi és Konrád értelmiségi könyve nem tartalmaz empirikus adatokat, annak alapötletét részben egy kifejezetten empirikus kutatás, a lakótelepek új társadalmi problémáiról szóló vizsgálat inspirálta. A felmérések eredményei szerint a munkások a városi átlagnál kisebb arányban laknak új lakótelepeken. Kimutatták, az akkori lakásrendszer egésze, hogy az adminisztratív lakáselosztás az értelmiségnek kedvez. Az állami adminisztráció egyenlőtlenségeket szül, amit a piac korrigál. Piaci korrigálás érvényesült a családi „kalákán belüli” lakásépítkezésben. Ezeket a kutatásokat követte még két nagyobb település szociológiai felmérése. Az egyik a *Regionális fejlődés, gazdálkodás, irányítás* (1973); a másik *Az urbanizáció és az életmód alakulása Budapesten* (1973). Ezek elméleti összegzése és továbbgondolása *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című könyv, amely igényt tarthatott volna a magyarországi iskolaalapításra, ha szerzőik nem marginalizálódnak, illetve emigrálnak (Konrád–Szelényi 1989).

empirikus adatfelvételek, terepkutatások során a kutatók számos felfedezését csupán munkatársaikkal oszthatták meg az intézeti napokon rendszeres magánbeszélgetéseikben és a terepen töltött „sűrű” időben. A kutatásokba bevonódtak a szakmai nyilvánosságból kiszorított, a későbbi demokratikus ellenzékot alkotó írók, szociográfusok, esztéták, történészek is. Ez a sajátos, rejtett kapcsolatháló és az itt keletkezett szociológiai tudás a szakmai nyilvánosságba és a közéletbe csak igen szűrt formában szivárgott át, és ahogy a későbbiekben felnövekvő új generációk megtapasztalhatták, megnehezítette e tudás átadását.

Ez a főként a személyes kapcsolatokra épülő szociológiai kultúra azonban, részben a fenti okok miatt, részben az új módszerek, a „nyugatosodás” kihívásai következtében nehezen és meglehetősen megtépázottan vészelte át a rendszerváltást: bizonyos témák évtizedekre lekerültek a napirendről, és a módszertan is radikális változásokon esett át. A kutatási dokumentációk, interjúk, terepnaplók, esettanulmányok ezrei pedig vagy megsemmisültek, vagy csendben porosodtak az intézeti raktárakban, magánlakások gardróbjáiban, garázsban, ládafiában.

Egy aranyalap hányatott története: A Kemény-kutatás „cigányinterjúi”

Kemény István az 1960-as években egy olvasásszociológiai vizsgálat során került a KSH-hoz, ahonnan Ferge Zsuzsa hívta meg az akkor induló rétegződésvizsgálatba⁸, melynek során vetődött fel egy lehetséges szegénységvizsgálat kérdése, amiben azonban nem volt egyetértés a kutatók között. Mód Aladárné és Ferge Zsuzsa támogatták, ugyanakkor Péter György elsősorban „taktikai” okok miatt nem akart egy szegénységvizsgálatot. Azt gondolta, hogy támadási felületet adhat, ha „egy kommunista ország, ahol a Kommunista Párt dönt mindenről, és a KSH is egy állami intézmény, ami ha elkezd vizsgálni a szegénységet, akkor benne van, hogy ez egy olyan rendszer, ahol vannak szegények” (Kemény 2008, 14).

⁸ „A rétegződésvizsgálatot a KSH akkori vezetője, Péter György rendelte, aki támogatta a gazdasági reformokat. Péter György jól tudta, hogy ha ezt a reformot bevezetik, akkor piaccgazdaságot hoznak létre, de azt sem ő, sem Nagy Tamás, aki ideológusa volt ennek a reformnak, nem tisztázta, hogy meddig megy a piac. Hogy kapitalizmus lesz-e vagy valami vegyes. Ő egy piaci társadalmat akart, és a vizsgálat arra vonatkozott, hogy nézzük meg, ahogy addig, amíg nincs piac, hogyan élnek az emberek és mi jellemző erre a társadalomra és foglalkozzunk azzal is, hogy ha bevezetik ezeket a reformokat, akkor mi lesz ezekből az emberekből. Ez volt a megrendelés célja” (Kemény 2008, 14).

Végül Kemény vezetésével egy külön szegénységvizsgálat készült.⁹ (Bár a rétegződés kiadványban nincs szó szegényekről, az 1968-as jövedelemvizsgálatban már definiálták, hogy kit neveznek szegényeknek.)

A szegénységvizsgálat befejezésekor Kemény újabb megbízást kapott, ezúttal a cigányság társadalmi helyzetének vizsgálatára. „A Miniszter Tanácsnak volt egy belügyi részlege (Minisztertanács Tanácsügyi Hivatala, melyet Zagyva Imre képviselt), egy hivatal foglalkozott a cigányokkal, egy osztálya, amely megrendelte a cigányvizsgálatot” (Kemény 2008, 15). A pártvezetés körében volt egyfajta törekvés arra, hogy a társadalom legalsóbb rétegeinek a helyzetén javítani kell. A felmérés hátterét meghatározta, hogy az országban ebben az időszakban jelentős volt a munkaerőhiány, elsősorban a bányákban, a nehéziparban, az építőiparban és az útépítéseknél, melyet a cigány férfiak foglalkoztatásba való bevonásával kívántak orvosolni. A pártvezetés már a 60-as években felismerte, hogy a cigányok munkaerő-tartalékainak kiaknázása elképzelhetetlen a cigányság rossz életkörülményeinek, lakásviszonyainak stb. változtatása nélkül.¹⁰

1971-ben a Kemény-kutatás a cigányok 70%-át továbbra is cigánytelepen vagy annál rosszabb körülmények között, teljes szegregációban találta. Kemény szerint elsősorban a cigánytelepek felszámolásának kudarcára nyomán született meg a döntés, hogy legyen egy kutatás a cigányokról. A kutatással az MTA Szociológiai Intézetét bízták meg. „Kulcsár Kálmán volt az akkori igazgató, és mivel én korábban foglalkoztam a szegényekkel, ezért engem kértek fel. Abban teljesen szabad kezet kaptam, hogy kik legyenek a vizsgálat alanyai, kik azok a cigányok, akiket vizsgálni kell” (Kemény 2008, 15). Később nagy vitát váltott ki, hogy Kemény 1971-ben ho-

⁹ Kemény István 1969-ig az Országos Széchényi Könyvtárban dolgozott, amit a szegénységvizsgálatkor hagyott ott. 1970-ben pedig az MTA Intézetébe került a cigányvizsgálatra, Havas leírása szerint azonban Kemény nem dolgozott az intézetben, csupán Szelényi szobáját használta.

¹⁰ 1961-ben az MSZMP KB Politikai Bizottsága határozott a cigány lakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos egyes feladatokról, melyben megállapították, hogy bár jogszabályi megkülönböztetés nincs (vö. Ladányi–Szelényi 2001), mégis jelentős az előítélet, hogy fontos társadalmi ügy a cigány lakosság beilleszkedése, az elkülönülés megszüntetése, hogy a cigányság nem nemzetiségi csoport, illetve, hogy a problémáik megoldásában elsősorban sajátos társadalmi helyzetükből kell kiindulni. Célként az integrált lakóhely, állandó munka megteremtését és az egészségügyi körülmények javítását jelölték ki. 1963-ban a cigányok kétharmada lakott cigánytelepen, 1964-es kormányhatározat elrendelte a szociális követelményeknek nem megfelelő telepek felmérését és felszámolását. (1967-es kiegészítés: a fekvésüknél fogva kiemelt telepek [látható helyen lévők] felszámolása elsőbbséget élvezett.) (Részletesen lásd Dupcsik Csaba 2009, 139–143.; Tamás–Révész 1977, 16–17.)

gyan határozta meg a vizsgálat „alanyait”. Erről a korabeli kutatási jelentés így ír: „Kutatásunkban azokat a személyeket soroltuk a cigányok közé, akiket a nem cigány környezet cigánynak tekint. Ez a meghatározás lehetővé tette, hogy egyaránt tanulmányozhassuk az integrálódás különböző fokán álló cigányokat, leírassuk az integrálódás folyamatát, elemezhesük az integrálódást elősegítő és akadályozó tényezőket, így többek között a cigányság különböző rétegeinek és csoportjainak, valamint a magyar társadalom különböző rétegeinek és csoportjainak az integrálódáshoz való viszonyát” (Kemény 1976, 9). Kemény szerint ez egy „praktikus kényszer” volt, mivel reprezentatív vizsgálatot akart végezni. „Amit 1971-ben és 1993-ban csináltam, abban egy hajszálnyi törekvés sincs arra, hogy tudományosan meghatározzam, hogy ki a cigány. Mindkét cikk bevezetőjében világosan elmondtam, hogy nincs mód a cigányok életviszonyainak kutatására másképpen, minthogy a környezet véleményéből indulunk ki, mert Magyarországon nincs egy cigánynyilvántartás, ami nagyon helyes, hogy nincs. Ezért nem is lehet azt mondani, hogy százezer vagy egymillió cigánynak az adatai megvannak, és mondjuk minden ötvenediket kiválasztjuk, szóval erre nincs mód. [...] A jövőben viszont egyre kevésbé lehet ezt így végezni, mert a cigányok a városokba tolódnak, olyan településekre, ahol már nem tudják róluk megmondani, hogy cigányok” (Kemény 2008, 17).

A terepkutatások 1971-ben zajlottak, fiatal kutatók és érdeklődők járták a megyéket. „Az utóbbiaknak egy-két próbainterjút kellett csinálniuk, és Kemény ez alapján döntötte el, hogy ad-e nekik munkát vagy sem” (Havas 2016, 271). A terepen dolgozó fiatal kutatók, egyetemisták egy-egy megyét „kaptak”, ahol a mintavételi előírásoknak megfelelően megadott számú kérdőívet kérdeztek le, melyet egy előre meghatározott vezérfonal alapján interjúkkal egészítettek ki, az általuk kiválasztott személyekkel, akik lehettek cigány interjúalanyokkal vagy a cigányság életében fontos szerepet játszó intézmények képviselői (Havas 2016, 271). „A beszélgetéseket a készítők magnetofonnal rögzítették, majd otthon indigóval 3-4 példányban begépeltek. Ezt követően egy példányt átadtak Kemény Istvánnak, a kutatás vezetőjének, egyet pedig a kifizetések adminisztrálása érdekében leadtak a Szociológiai Intézetben. Egy vagy két példány az interjúkészítő birtokában maradt. A lejegyzés során a hanganyag minél pontosabb visszaadására kellett törekedni. [...] Az interjúk többségéhez készült egy rövid bevezető, amely ismertette az interjúkészítés körülményeit, és bemutatta az interjúalanyt” (Havas 2016, 272). Sajnos arról nem rendelkezünk pontos adatokkal, hogy a kutatás keretei között összesen hány interjú készült el. A 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhelyben je-

lenleg 259 interjú kutatható, mely bizonyára nem a teljes anyag. Jól jelzi az interjúk sorsát, illetve a gyűjtemény feltárásának folyamatát, hogy a Kemény-gyűjtemény létrehozása óta is bővült az interjúállomány, így került be néhány, Csalog Zsolt által készített interjú is.

Korai publikációk

A kutatási eredmények publikálásának külön történetük van.¹¹ A *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról* című anyag csak 1976-ban jelent meg, korlátozott számban, egy szűk szakmai közönség számára az MTA Szociológiai Intézetének kiadványaként Palkovics Éva bevezetőjével.¹² Addigra Kemény már teljes elszigeteltségben él, 1977-ben pedig Párizsba disszidált. „Az 1990-es évek derekán maga Kemény – ekkor már a Szociológiai Intézet igazgatójaként – sem tudott, csak egy fénymásolt példányt szerezeni a ritka kincseknek számító kötetből” (Dupcsik 2009, 183), mely jelenleg már kutatható az Archívum anyagai között. Ami elsőre szembetűnő a kötet előszavában, hogy az integráció mellett hangsúlyos célként, vagy annak szinonimájaként jelenik meg a cigányság asszimilációja. „Az állami és társadalmi szervek részéről gyakran tapasztalhatók erőfeszítések a cigánytelepek felszámolására, életviszonyaik megváltoztatására. Ezek az intézkedések mind annak a gondolatnak a jegyében születnek, amely a cigányok integrálásának a szükségességét hirdeti. E cél elérésének azonban előfeltétele, hogy szembenézzünk azoknak a problémáknak egész sorával, amelyek ekkora népesség asszimilálásával együtt járnak, valamint, hogy minél mélyebb és differenciáltabb ismeretekkel rendelkezünk a cigányságról” (Palkovics 1976, 5). Sőt, a bevezető már kitér az integráció kudarcának magyarázatára, melyre a bevezető szerint a Kemény-kutatás nem kellő mértékben reflektált: a cigányság „felelősségének” kérdéseire. „A kutatás egészét áthatotta a cigányok integrálásának a gondolata. Ebből származik, hogy a tanulmányok elsősorban a magyar környezetnek a szerepét állították előtérbe az asszimilálódás folyamatában. Valóban a cigányok felemelkedésében jelentős, sőt döntő szerepe van a környezetnek, azonban nem közömbös az sem, hogy az integrálni akartak hogyan viszonyulnak e törekvéshez” (Palkovics 1976, 6).

Érdekes ugyanakkor, hogy bár a hatalom számára Kemény megállapításai túlságosan nagy felelősséget tulajdonítottak a többségi társadalom viselkedésének, nem fordítva kellő figyelmet a cigányság sajátos, a beillesz-

¹¹ Lásd Dupcsik 2009, Havas 2016.

¹² 1974-ben csupán egy rövid tanulmány került publikálásra, mely sokáig az egyetlen nyilvános anyag volt a kutatásról a szélesebb közönség számára (Kemény 1974).

kedést gátló kulturális jellemzőire, addig a későbbi szociológiai kritikák épp azt hangsúlyozták, hogy Kemény szerint a cigányság nem rendelkezett sajátos kultúrával, hanem sokkal inkább az alsó rétegek szubkultúrájának jegyeit hordozta. Az 1976-os anyag jelentős része a Kemény által írt beszámolót tartalmazza, mely a survey kutatás eredményeinek összefoglalására törekedett. Főbb témái a demográfiai adatok, a település és lakásviszonyok, iskolázottság, foglalkoztatottság, jövedelem. Ugyanakkor megjelenik egy-egy leírás a kutatók, pl. Solt Ottilia, Molnár Gyula, Csalog Zsolt, Lakatos Menyhért, Törzsök Erika beszámolóiból.¹³ Interjúrészletet csak alig (1-2 mondatban) közölnek. A beszámolóban található még Rupp Kálmán *A magyarországi cigánykérdésről* című, elsősorban történeti munkája. Ezenkívül Csalog *A Szolnok megyei cigányok helyzete*, illetve Havas *Faluba, faluvá növekedés – egy kivételről* című tanulmányai.¹⁴ Ezek azt mutatják, hogy a Kemény által készített beszámoló elsősorban a már elkészült tanulmányokat dolgozta fel. Mind Csalog, mind Havas használ interjúrészleteket (melyeket egyébként Kemény is beemel), de a domináns mindkét tanulmányban a kérdőíves felvétel adatainak elemzése, pedig például Havas esetében 23, Csalog esetében 5 interjú található az Archívumban.

Itt érdemes egy kis kitérőt tennünk a cigányság kultúrája, az etnicitás kérdéséhez. Kemény, ahogy az imént idéztük, kimondta, hogy a cigányság nem rendelkezik önálló kultúrával. Ugyanakkor már a bevezetőben utalt arra, hogy „[a] kérdőíves adatok feldolgozása azonban nem teszi lehetővé a cigányság életforma csoportjainak belső megértését. Standardizált kérdőív segítségével csak kis részben vagy egyáltalában nem ismerhető meg az egyes csoportok története (jelenük magyarázatának elengedhetetlen feltétele), a csoportok tárgyi kultúrája, a szokásrendszer, amelylyel a tárgyakat kezelik, a család belső szerkezete, a társadalom szervezete, az emberek egymás közti kapcsolata, a társadalmi ellenőrzés, amellyel a tradíciók megtartását biztosítják, a nevelés, amellyel azokat továbbörökítik, nem érthetők meg az életformára jellemző tipikus beállítottságok, magatartások és gondolkodásmódok, azok a konkrét találkozások és összehútközések, általában mindazok a tipikus helyzetek és cselekvések, amelyekben és amelyek során társadalmi kapcsolat jön létre cigányok és nem cigányok között. Az említett problémák kutatására a vizsgálat résztvevői minden negyedik cigány családban intenzív interjút készítették” (Kemény

¹³ Molnár Gyula a Pest és Vas megyei, Havas Gábor a Baranya megyei, Törzsök Erika a Komárom megyei, Csalog Zsolt a Somogy és a Szolnok megyei helyzetről készített esettanulmányt (Palkovics 1976, Havas 2016).

¹⁴ Havas megyei tanulmánya teljes terjedelmében a *Cigányvizsgálatok* című kötetben jelent meg (Havas 1982).

1976, 10–11). Vagyis a kutatás egyik legfontosabb megállapítása mellett, azaz, hogy „[a] cigányok legtöbb csoportjának életét elsősorban a hiány jellemzi” (Kemény 1976, 13)¹⁵, Kemény érzékeny volt a cigányság kulturális sajátosságaira is, melyet azonban feltehetőleg az interjúk feldolgozatlansága, illetve a szakmai elszigetelődés és emigráció következtében nem tudott részletesebben megvizsgálni.¹⁶

Az interjúk gazdasága számos további elemzésre adott volna lehetőséget, valószínű ennek elmaradását részben módszertani problémák, részben a hatalom retorziói és Kemény emigrációja magyarázzák. Az interjúk és a publikációk ismeretében elmondható, hogy az interjúk jelentős része feldolgozatlan maradt, vagy sajátos feldolgozása nyomán kikerült a szűken értelmezett tudományos tudás köréből.

„Elemelés”: Csalog Zsolt interjúi szociográfiai írásaiban

A Csalog-interjúk felhasználása minden szempontból rendhagyónak számít. A cigánykutatásban készült interjúk egy részét ugyanis ezeken keresztül a széles közönség is megismerhette. A hazai szociográfia és dokuregény műfajának talán legismertebb alakja nemcsak irodalmi munkássága miatt emelkedett ki a kutatócsoport tagjai közül, hanem életkoránál fogva Kemény István mellett neki volt akkora élettapasztalata, „terepismerete” és tárgyi tudása, amely a közös munka második legfontosabb személyévé avatta. Egy vele készült oral history interjúban nevetve emlékezett vissza arra, milyen meglepetés volt számára, hogy Kemény elhívta a kutatásba, s mennyire nem habozott aztán, hanem, otthagynva a Néprajzi Múzeumot, azonnal nekiállt interjúzni (Jávor 1999). Kemény és Havas a velük készült interjúkban szintén megemlékeztek a kutatásban betöltött szerepének fontosságáról (Elbert 1995, Interjú Havas Gáborral 2009). A kutatás anyagaiból született publikációk közül valószínűleg Csalog több kötetben megjelent novellái érték el a legtöbb embert, vezethették be először az olvasóközönséget a cigányság belső világába.

A többféle szociológiai módszert alkalmazó tudományos kutatás tehát irodalmi művekben nyerte el azt a formát, ami a legnagyobb nyilvánossá-

¹⁵ Továbbá „a megfelelő kereset és jövedelem, a jó lakás, a kielégítő ruházkodás és étkezés, az egészséges ivóvíz, az iskolázottság és a nem cigányokkal való versenyképesség hiánya. De nemcsak hiányt tapasztaltunk körükben, hanem pozitívumot, többletet is, amely egész életünkre szóló élmény marad: a személyes kapcsolatok melegségét, a személyiség spontaneitását, a pillanat örömeivel való élni tudást” (Kemény 1976, 13).

¹⁶ Ezt jelzi, hogy a survey adatfelvétel során is különböző cigány csoportok (oláh, román stb.) kerültek összehasonlításra.

got biztosította a cigánykutatás eredményeinek – és az egyetlen nyilvános-
ságot a kutatás keretében készült interjúknak.¹⁷ Az interjúk persze jelentős
irodalmi átalakuláson mentek át, a kötetek utószavában és fülszövegeiben
pedig egyetlen szó sem esik a Kemény-féle kutatásról. Ebben az „elemelés-
ben” joggal feltételezhetjük a kiadók (ön)cenzúráját, de az is elképzelhető,
hogy a „szépiró” maga sem akarta volna kifejezetten hangsúlyozni az előz-
ményként szolgáló szociológiai felmérést.

Közismert, hogy Csalog munkája során és köteteiben vegyítette a szo-
ciológiai és az irodalmi megközelítést, ugyanakkor kijelenthetjük, hogy
időnként mégis elég határozottan szétválasztotta azokat. A Szolnok és So-
moggy megyei cigányságról készült kutatási beszámolóit, valamint a Békés
és Csongrád megyei esettanulmányai nem, vagy alig tartalmaznak interjú-
részletet. Szolnok megyei pedagógusinterjúkból idéz, és egyetlenegy, So-
moggy megyei cigány embertől kölcsönöz néhány, identitást leíró monda-
tot. A Bibó emlékkönyvbe 1979 végén küldött *A cigánykérdés Magyarorszá-
gon 1980 előtt* című tanulmánya közérthető, akadémiai szóvirágoktól men-
tes világos nyelven, szinte feszesen mutatja be a cigányság sorsát, klassziku-
s tudományos tárgyalási sorrendben. A bevezetés után, minden alfejezet
elején rövid történelmi áttekintést ad, majd a szűkösen rendelkezésre álló
kvantitatív adatok, életbe lépett törvények és kutatási tapasztalatok alap-
ján írja le a cigányok életét a *települési szegregáció, a munkaerő-piaci szegre-
gáció, az anyagi hátrányok, oktatás, művelődés, egészségügy, asszimiláció, in-
tegráció* statisztikai-szociológiai kategóriái szerint. A szöveg végén a szer-
ző utal a Kemény-féle kutatásra, és hogy megállapításai „tanítója” gondola-
taiból merítenek. A szövegben említett példák egy-két kivételtől eltekintve
Szolnok és Somogy megyeiek, tehát a cigánykutatásban Csalog által fel-
dolgozott településekhez kötődnek. Interjúrészleteket azonban ő is az „el-
emelés”, az általános illusztráció technikáját alkalmazva von be a szövegbe,
például: „Egy az emberi lét lehetőségeiből kirekesztett és megvetett em-
bercsoportozom, sorsom sem e közösség vállalásával, sem elutasítá-
sának kísérlete árán nem oldható meg – ki vagyok hát, és ki akarjak lenni?”
Nem sokkal lejjebb: „»Más vagy, mint én, zárt, megvetlek és eluta-
sítalak, hogy ne próbálhass olyan lenni, mint én« – a rendszer zárt és sta-
bil” (Csalog 1991, 300). A forrásmegjelölés nélküli idézetek származhat-
nak interjúkból (az első idézet), de felfoghatjuk érzékletesség kedvéért be-
vetett stílárisközönségnek is (második idézet). Talán nem véletlen, hogy az
idézetek éppen az identitáshoz kötődő *Integráció, asszimiláció* című alfeje-

¹⁷ Ugyancsak nagy hatása lehetett Schiffer Pál filmjeinek, különösen az 1979-ben be-
mutatott *Cséplő Gyurinak*. A film forgatókönyvét Schiffer Kemény Istvánnal köz-
ösen írta.

zetben jelentek meg. Csalog publikációiból arra következtethetünk, hogy az interjúkhoz való vonzódása ellenére tudatosan nem építette be azokat a szociológiai írásaiba. Kérdés marad, hogy miért járt el, Kemény Istvánhoz vagy Havas Gáborhoz hasonlóan így. Talán nem akarta megtörni a beszélgetések egységét, az interjúszöveget a személyiségnek feleltette meg, s nem szerette volna a részletek kiemelésével dekonstruálni, ha tetszik, darabjaira törni magukat az elbeszélőket. Az is lehet, hogy féltette őket a beazonosítástól, az anonimitás elvesztésétől, hiszen az egész kutatásnak ambivalens viszonya volt a hatóságokkal, és különösen a Belügyminisztériummal.¹⁸ Végül nem zárható ki, hogy a korabeli tudományideálba nem voltak beilleszthetők a kvalitatív források: vagy teoretikus magasságokban kellett elemezni a „társadalmi valóságot”, vagy statisztikailag releváns összefüggések alapján. Az interjúk nem találták meg a helyüket ebben a tudományos diskurzusban.

1991-ben Csalog így tekint vissza erre az időszakra: „Én mindig nagyon boldog voltam, hogy nem kenyérkereső foglalkozásom az írás. Mindig is próbáltam megőrizni a »szüzességemet« abban az értelemben, hogy az írást a megélhetéssel nem kevertem össze. Szabadúszóként nem a pártállami sajtóban prostituáltam magam, mert annak éreztem volna, ha újságcikkekből élek. Inkább akármi favágó-munkát vállaltam, pl. interjúzászt szociológiai vizsgálatokban – ami igazi áldás volt, mert bár nagyon rosszul fizették, de emberek közé jutottam vele, a »melléktermék« pedig értékes irodalmi matéria volt” (Csalog 1991, 5). Csalog irodalmi köteteit a szociografikus vagy a realista hagyományba szokás besorolni, holott néhány fontos ismertetőjegy elhagyása miatt valóság és fikció olyan egymásba olvadásáról is beszélhetünk, amely posztmodern irányába tolja a realista alapokon nyugvó novellafüzéreket: „hiányzik a kívülálló megfigyelő okadatolása és interpretációja, az eligazító–helyretevő–rezonőr hang, ame-

¹⁸ „A BM szétkergette az egész kutatást még a befejezése előtt. De egyáltalán, mindig ott volt előttünk a kutató dilemmája, hogy szabad-e egy diktatúra számára adatokat szolgáltatni, hiszen nem tudhatom, hogy mire fogja felhasználni. Ugyanakkor számolni kellett azzal is, hogy a magyar társadalomban igenis vannak nagyon jól kitapintható gyökerei annak a nézetnek, hogy Hitlerék technikailag nem voltak elég sikeresek a cigányokkal, mert meg kellene semmisíteni őket... Ezt tudva, még élesebben vetődött fel a kérdés: vajon nem történhet-e meg az, hogy miután mi szépen felmértük a magyarországi cigányságot, leteszünk egy anyagot valahová, ami természetesen ugyanúgy a BM-é is, mert miközben mi dolgoztunk, Kulcsár Kálmánék már akkor eljuttatták a BM-hez az anyagainkat. Tehát az okozta az ijedelmet, hogy szándékainknak megfelelően alakulnak-e a dolgok, amikor ezt a kutatást befejezzük, vagy hülye balekok vagyunk, akik itt a jó szándékuk révén hozzászágítják a hóhért a tökéletesebb munkához” (Csalog 1997, 39).

lyik száraz adatokkal és bölcs szociológiai okfejtésekkel ellenpontozná az esetleges és szubjektív beszámolót. Ha úgy tetszik, Csalog magát az olvasót ülteti a magnetofon mellé, ránk van bízva, hogy mit és mennyit hámozunk ki (»szociológiailag«) mindabból, amit hallunk-olvasunk. Nincs ott az elbeszélő, aki okosabb nálunk és Eszter néninél, aki 'rálát' (és jobban lát rá) a szövegre. Csak a szöveggel szembesülünk, szabadságot kapunk, amellyel kezdünk valamit, ha tudunk" – érvel meggyőzően a *Parasztregény* című műve egyik elemzője (Kálmán C. 1998). Csalog kedvelt műfaja volt az interjúk átírásából keletkező, rendszerint az eredeti hangvételt és nyelvi formulákat megőrző, sokszor „helytelen” írással ráerősítő monologikus elbeszélés. Egyéni sorsokat akart megrajzolni, s ehhez nem volt szüksége az adatolásra, a tárgyi tévedések korrigálása pedig felesleges okoskodásnak hatott volna, csökkentve a művek művészi értékét.

A kilenc portrét egymás mellé tevő *Kilenc cigány* című kötete 1976-ban jelent meg. Az utószóban, valójában az előző évben a cigány értelmiségi „Kálmánnak” [valószínűleg talán épp Lakatos Menyhértnek, aki szintén részt vett a Kemény-kutatásban] írt válaszlevélben nem műfaji kérdéseket boncolgat, hanem a kötetbe válogatás szempontjairól és ábrázolási módjáról vitatkozik. A cigánykutatásra itt is csak közvetve utal, a szegénység fogalmát viszont nyíltan használja.¹⁹ A rövid utószóban egy ízben „idéz” interjúból, szokásától eltérő módon, meghagyva a párbeszédes formát. Érdekes kísérlet lenne, de nincs módunkban összehasonlítani az eredeti interjúkat a novelláskötetekben megjelent változatokkal: a kutatás keretében Csalog több tucat interjút készíttetett, ebből azonban csak öt maradt fenn Kemény István hagyatékában. A *Kilenc cigány és Temető, ősszel* (1977) című portrékötetekbe ezek az életutak nem kerültek be.

A fennmaradt interjúk 1971 nyarán három Szolnok megyei településen, Jászládányban, Tiszafüreden és Túrkevényen készültek, hosszuk általában 25–30 gépelt oldal (Csalog interjúi – voices). A beszélgetések előtt Csalog lelkiismeretesen összefoglalja benyomásait, az interjúkészítés előzményeit és az interjúhelyzetet, sőt két esetben az interjú utáni fel nem vett beszélgetés tartalmát is igyekszik rekonstruálni. Csalog az interjúalanyok egy részét már a tavaszi kérdőíves felmérés során megismerte, s azokhoz látogatott el újra, akiket érdekesnek talált. Rajtuk kívül az együttlétek alkalmával felbukkanó emberekhez is el-elment, ha azt érezte, hogy a beszélgetések új információkat, addig nem ismert

¹⁹ „Hogy csak egyetlen tényt hozzak fel a szegénységről szólva: 1971-ben a magyarországi cigányoknak kétharmad része élt cigánytelepen, azaz – hivatalos kifejezéssel élve – a szociális körülményeknek meg nem felelő körülmények között. [...] Sok oka van ennek a szegénységnek, jórészt történeti okok” (Csalog 1976, 234).

gondolkodásmódot, új szint tartogatnak. Az író itt vérbeli antropológusként viselkedik, nemcsak interjúpartnereit jellemzi, hanem saját beállítódásáról is szót ejt. Egy ellenszenvesnek talált ember interjúja előtt így fogalmaz: „erőfeszítése és munkabírása tiszteletreméltó, emberi karaktere mégis rendkívül taszító”. A bevezetőkből gyakrabban érezni a kutató rokonszenvét: „Tiszta érzélemvilágú, okos asszony, több annál, amit a lejegyzett szöveg mutat.” Csalog kísérletet sem tesz a távolságtartásra vagy a kutatói objektivitás látszatának fenntartására. A kontextus leírásából arra következtethetünk, hogy a négy szemközti interjú feltételeit ritkán sikerült megteremteni. A laksűrűség, a népes családok és az intenzív együttélés miatt a telepeken szinte lehetetlennek bizonyult, de más háztartásokban sem igen volt mód kettesben elvonulni és hosszan beszélgetni. Csalog tisztában volt vele, hogy a félrehúzó-dás annyira udvariatlan és elfogadhatatlan gesztusnak számított volna, mert megghiúsította volna a kommunikációt a kívülálló kutató és a cigány közösségek tagjai között. A csoportossá formálódó beszélgetések így az élettörténeti interjúk helyett az aktuális problémák panasz-áradattá duzzadását rögzítik. A visszatérő jelenségek között – szegénység, szociális helyzet, beiskolázás, ingázás, lakhatás, a helyi hatóságok érdektelensége és bürokratizmusa stb. – előkelő helyen szerepelt a rendőrök cigányok elleni diszkriminációja, a verbális és fizikai erőszak rutinszerű alkalmazása. Megjegyezhetjük, hogy a rendőrség brutalitására kitérő interjúk szerkesztetlenül bizonyosan nem jelenhettek volna meg a nyilvánosságban.

Az interjúk töredezettsége, a szociológiai háttér megrajzolása és a dialógusforma az interjúkat határozottan elválasztja a kötetekben megjelenő portréktól, a leiratok írásmódja, a kendőzetlen szóhasználat viszont meg-egyezik a novellák élőbeszédet megőrizni próbáló nyelvezetével. A szóvégi mássalhangzók elmaradnak (pl. orvosho, mer, má), nem szabályosan hasonulnak (pl. tennap, alunni), megkettőződnek (pl. olyan, helyyessen) vagy eltűnnek (pl. dógoztam), illetve ezek kombinációit is megfigyelhetjük (ágybu köttem fel). A leiratokban időnként nagybetűs kiemelést is olvashatunk, nyilván a nyomatékosan ejtett szavaknál: „Túrkevi városba SOHA NEM VÓTAK olá cigányok.” A kapitális betűk ilyen használatát mellőzték a nyomtatásban megjelent portrékban. A szövegekben a szavak és a kifejezések megisméltésére is több példát találunk.

Az előszó lekötése jól érzékelteti a cigányok nyelvhasználatát, ugyanakkor időnként mintha túlságosan homogenizálna, nem látszanak így a cigány közösségek generációi közötti és a műveltségi különbségekből fakadó nyelvi különbségek. Kissé már zavaró – meglehet, hogy csupán gépiró

„túlkapás” és nem szándékolt lenézésnek is tekinthető – , amikor az OTP-kölcsön, -hitel stb. kifejezés a kérdező „szájából” helyesen hangzik el, a megkérdezettek beszédét visszaadó mondatokban viszont „otépé” szerepel, mintha még a nyolc általánossal rendelkezők sem tudnák, miről van szó.

A kérdező aktív jelenléte a kérdések gyakoriságán is látszik, egyes interjúkban gyakran egy-két mondatos választ követően jön a következő kérdés. A bizalom elnyerését, a hangulat oldását elősegítő kérdések, vélemények és értékítéletet megfogalmazó közbevetések is viszonylag gyakran hangoztak el: „Hát már nem a maga korához való a technőcsinálás”, „akkor nem is nagyon emlékszik már az itteni dolgokra?”, „akkor persze Kanalas bácsi gyerekkorában szó sem lehetett iskoláról”, „én ezen már sokat spekuláltam, hogy vajon abban, hogy a parasztok nem szeretik a cigányokat, abban nincs-e egy csomó irigység. Nem lehet, hogy igazam van?”

Az „öt kis élettörténeti portrét” tartalmazó, 1989-ben megjelent *Egy téglát én is letettem* című kötet utószavában kifejtett írói *ars poetica* nem érvényes az interjúk leírataira „...ebben az alázatos íródeák szerepben nem igen van módom szubjektivitásukat, olykor tévedéseiket korrigálni. Én hiába tudom, hogy a Mester utca nem az Üllői útból nyílik, hanem párhuzamos vele – nem vitatkozhatom, és nem kotnyeleskedhetek bele a modelljeim arcmásába, hiszen ezzel már az egyedi hitelességet csorbítanám. Tévedéseik is róluk szólnak, őket jellemzik” (Csalog 1989, 420).

Mikor egy házaspártól megkérdezi, hogy Szolnok megyében laknak-e máshol is teknővájó cigányok, a válaszban felsorolt három településről megjegyzi, hogy azok nem is Szolnok megyeiek. Kissé ingerült kérdezői beavatkozásnak tűnik, amikor a frázisokkal operáló, a kérdést megkerülő, „mellébeszélő” interjúalanyt próbálja őszinte válaszadásra bírni: „ – Vigyázzunk, itt két dologról van szó, össze ne keverjük. Maga azt mondja, hogy érzi magát olyan embernek, mint a magyar. Eddig rendben van... – Érzem, érzem. – De én azt is kérdezem, hogy nincsen hátránya annak, hogy valaki cigány? Nem éreztetik vele, hogy...” majd kicsit később „Csakhogy maguk például ebben a faluban nem a kormánnyal találkoznak, hanem magyar paraszttal. A maguk számára még érdekesebb, hogy ezek a magyar parasztok hogyan fogadják, kezelik magukat – ez is rendben van? Nincsen semmi...” (Csalog Zsolt interjúja Szabó Jánossal, voices, 20–21).

E rövid áttekintés jól mutatja, hogy Csalog tudatosan választotta szét szociológusi és szépírói tevékenységét. Az interjúzás mint a tudományos kutatás egyik módszere közel állt habitusához, nagy kedvvel készített in-

terjúkat²⁰, az elemzés során azonban eltekintett direkt felhasználásuktól. Irodalmi műveiben olyan autentikusnak ható monológokká alakította át őket, amelyek révén erős benyomások támadhatnak az olvasóban a cigányok világáról. Az interjú sziituációt, a kérdező és válaszoló közötti kommunikációt, annak minden szépségével és sutaságával természetszerűleg nem tette érzékelhetővé. Miként arról sem beszélt, hogy több esetben eredeti szerepén túlnőve, ő maga ment el a helyi tanácshoz egy-egy panaszos ügy rendezése érdekében. Az sem derül ki a kötetekből, hogy életrajzi interjú a cigányok életmódbeli sajátosságai miatt sok esetben jóformán lehetetlen volt csinálni – Csalog mégis portrékat alkotott ezekből. A Voices archívumba került kisszámú Csalog-interjú egyike sem azonosítható a kötetekben megjelent portrékkal, így egyelőre nem lehetséges vizsgálni, hogy az eredeti interjúk milyen változtatásokon estek át a megjelenés előtt, előfordult-e, hogy egy portrét több interjúból gyúrt össze a szerző. Akárhogy is, de a mára elveszett interjúk a szociográfiai portrékban „tárolódtak”, azonban épp a valóságos dokumentációtól történt „elemelés”, a szociográfiai megmunkálás következtében ezeket már aligha lehet szociológiai, társadalomtörténeti forrásként újra elővenni. Irodalmi klasszikussá váltak.

Kitekintés: Kutatási „hulladékból” digitális gyűjtemény

Az 1970-es, 1980-as évek ma már elképzelhetetlen volumenű empirikus kutatásaiban rendre készültek interjúk, melyekhez ugyan nem mindig íródott kvalitatív módszertani útmutató, de általában valamilyen előzetes interjútervvel mégiscsak strukturált, vagy félig strukturált interjúk készültek, melyeket a kutatók többnyire legépeltek-legépeltettek, és sok esetben kutatási összefoglalót is készítettek ezekről a vizsgálatokról. A korszak szociológiai publikációit tekintve mégis azt látjuk, hogy ezek az interjúk és esettanulmányok közvetlenül nem kerültek be a könyvekbe,

²⁰ „Főleg a 70-es évek második felében szisztematikusan próbáltak minket egzisztenciálisan víz alá nyomni. Nekem voltak olyan időszakaim, amikor csak négerben tudtam dolgozni, tehát mások nevében. És állati pocsek munkákat. Kérdőíveket vidéken kitölteni, mit mondjak, darabját 50 Ft-ért. Amit ha az ember tisztességesen próbált megcsinálni, akkor összejött egy nap kettő vagy három. Részt vettem rossz kis szociológiai vizsgálatokban. Az enyémeiket elég hamar leállították, a sajátjaimat. Úgyhogy mások kutatásaiban dolgoztam. De terephez jutottam velük. És én mindig nagyon szerettem interjúzni. Szóval nem volt olyan mindennapi szenvedés, mint a Kenedi Jancsinak, aki kódolt. Én is megpróbáltam kódolni, hát ez olyan dolog, hogy ezt én egyszerűen idegekkel nem bírtam. Talán kétszer vállaltam kódolási munkát, amikor végképp nem volt más” (Interjú Csalog Zsolttal 1989, 18).

publikációkba – sőt gyakran még szó sem esett arról, hogy ilyenek készültek. Ha mégis, az interjúk leggyakrabban néhány mondatos idézet formájában illusztrálták a kvantitatív eszközökkel kimutatott szociológiai összefüggéseket.

Az 1990-es években aztán szerte a világon, így Magyarországon is lezajlottak a nagy kvanti-kvali viták, amelyek következtében újra megerősödtek a kvalitatív módszerek, egyúttal azonban jelentős önreflexióra és módszertani szigorúságra kényszerültek. Az újrafogalmazott kutatásetikai kérdések, az antropológiából és a kultúratudományból átszivárgó kritikai megközelítések – az interjúalanyok jogairól, az interjúkészítés körülményeiről, a kutató és a kutatott státuszáról, a megfigyelés lehetőségeiről stb. – szintén jótékony nyomásként nehezedtek a szociológusok újabb nemzedékeire. A digitalizálás körül lezajlott technikai forradalom pedig teljesen új státuszba helyezte az interjúkat: míg korábban csak igen nehezen és körülményesen lehetett feldolgozni nagy volumenű hangzó és írott szövegeket, az új technológiákkal lényegesen javult a helyzet, ráadásul a másodlagos felhasználás és az archiválás feltételei is radikálisan megváltoztak. Adva volt tehát egyfelől az 1970-es, 1980-as években még hulladéknak tekintett, elfelejtett, elsüllyedt kincs és az új interjú módszertanokból és a technológiai körülményekből fakadó lehetőség e kincs kibányászására, megmunkálására és bemutatására.

Szemben a tengerentúli és nyugat-európai tendenciákkal, Magyarországon csak nagyon elvétve indult be a szisztematikus oral history kutatás. A korábban készült interjúk rendezése, digitalizálása, s ennek örvén a kortárs interjú kutatások sztenderdizálása és a források digitális archívumba helyezése szintén váratott magára. (Üdítő kivételnek számított az 1980-as évek második felétől működő, később digitálissá váló Oral History Archívum, ott azonban új interjúk készültek, nem a korábbiakat archiválták.) Az elmúlt évtizedben a 20. Század Hangja Archívum több ezer interjút és kutatási dokumentációt dolgozott fel a rendszerváltás előtti szociológiai kutatási „hulladékokból”. Ahogy a korábbiakban bemutattuk, ezeket a forrásokat eddig szinte soha nem idézték, sok esetben talán fel sem használták a későbbi publikációkban.

Mire használhatók ma ezek az interjúk? Az eredetileg a társadalmi valóság megismerésére készített beszélgetések mára elsősorban társadalomtörténeti forrássá váltak: a legkülönbözőbb társadalmi rétegek mindennapjai, műveltsége, a munkához, családhoz, kultúrához és hatalomhoz való viszonya stb. tárul fel belőlük. Mindazonáltal értékes empiria hozható létre belőlük szociológiatörténeti és módszertani vizsgálatok számára is. Közvetve tudásszociológiai forrásként is használhatók, mert a dialógusokban megmutatkozó szociológusi szerepek, a beszélgetés irányítása mögött

meghúzódo szakmai szándékok, a szociológusok társadalomképe jól rekonstruálhatók belőlük.

A veszélyekről is érdemes néhány szót ejtenünk. A nagy volumenű, digitalizált, a teljes szövegben kereshető dokumentumok megnövelik a lehetőségét annak, hogy egy-egy idézetet kontextusából kiragadva használjon a korabeli kutatásból már csak keveset ismerő új felhasználó. A kvantifikáció elől is elhárultak az akadályok. Nem gondoljuk, hogy a tömeges mennyiségű szövegtörzset ne lehetne kvantitatív módszerekkel elemezni, a módszertani szigorúság és a kutatástörténeti felkészültség azonban itt is elengedhetetlen.

Veszélyeket hord magában az az egyszerű tény is, hogy az idővel az interjúalanyok „látszólag” anonimizálódtak: mégis fontos megjegyezni, hogy attól, hogy mi, a kutatók már nem ismerjük ezeket a személyeket (hiszen soha nem voltak közszereplők, hanem a társadalom „underdogjai”), attól még őket is ugyanazok a személyiségi jogok illetik meg, mint mindenki mást.

A legnagyobb kihívás a Kemény-féle és általában, az 1970-es években készült szociológiai interjúk esetén mégis talán az, hogy általuk a Kádárkorszak új, „integrált” társadalomtörténetét lehetne megírni. Integrálton azt értjük, hogy a többi forrás mellé rendelve ezekkel az interjúkkal a társadalom alsóbb rétegei is szóhoz juthatnának ebben az elbeszélésben. Ma ez a hang elsősorban oral history interjúkon keresztül jelenik meg a társadalomtörténeti kutatásokban, amely óhatatlanul egy reflexív, jelen idejű elbeszélést fűz a történeti források közé. A negyven-ötven évvel ezelőtti interjúk a többi forrással történő egyidejűséget is biztosíthatnák egy olyan elbeszélést formálva, melyben az egyik hang a roma-cigány kisebbség saját hangja lehetne. Példátlan lehetőség – érdemes élni vele.

Irodalom

- Csalog Zsolt 1976. *Kilenc cigány*. Budapest: Kozmosz Könyvek
- Csalog Zsolt 1977. *Temető, őszel*. Budapest: Szépirodalmi
- Csalog Zsolt 1989. *Egy téglát én is letettem*. Budapest: Szépirodalmi
- Csalog Zsolt 1991. *A cigánykérdés Magyarországon 1980 előtt*. Bibó emlékkönyv, Budapest–Bern, Századvég Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 282–311.
- Dupcsik Csaba 2009. *A magyarországi cigányság története*. Budapest: Osiris
- Elidegenedés-vita összefoglalása. *Valóság*, 1965, 2. sz.
- Havas Gábor 1982. A Baranya megyei teknővájó cigányok. In Andor Mihály (szerk.): *Cigányvizsgálatok*. Műhelysorozat 3. Budapest: Művelődéskutató Intézet, 61–140.

- Havas Gábor 1994. *A megélhetési módok és a többségi társadalomhoz fűződő viszony változásai a magyarországi cigányok különböző csoportjaiban*. Kandidátusi értekezés.
- Havas Gábor 2016. A Kemény István vezette 1971-es országos reprezentatív cigányvizsgálat keretében készült interjúk. *Socio.hu*, 2. szám. 271–277. http://socio.hu/uploads/files/2016_2/kemeny_gyujt.pdf
- Hegedüs András 1965. Optimalizálás és humanizálás. *Valóság*, 3. szám, 17–32.
- Heller Ágnes 1964. *A morál szociológiája vagy a szociológia morálja*. Budapest: Gondolat
- Heller Ágnes 1966. *Társadalmi szerep és előítélet*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Heller Ágnes 1967. *A reneszánsz ember*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Heller Ágnes 1970. *A mindennapi élet*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Kálmán C. György 1998. Szelíd csapdák. *Beszélő* 10. szám, 3. évf., 9. szám, Beszélő évek 1978 <http://beszelo.c3.hu/cikkek/szelid-csapdak>
- Kemény István 1974. A magyarországi cigány lakosság. *Valóság*, 1. szám, 63–72.
- Kemény István 1977. Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásról. Budapest: *MTA Szociológiai Intézet*, 1976. 20. Század Hangja Archivum, 409_26, 225.
- Kemény István–Janky Béla–Lengyel Gabriella 2004. *A magyarországi cigányság 1971–2003*. Budapest: Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet
- Konrád György–Szelényi Iván 1989. *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest: Gondolat
- Ladányi János–Szelényi Iván 2001. A roma etnicitás „társadalmi konstrukciója” Bulgáriában, Magyarországon és Romániában a piaci átmenet korszakában. *Szociológiai Szemle*, 4. szám, 85–95.
- Lehmann Miklós 1998. Az elidegenedés- és antropológia-vita politikai összefüggései A marxista filozófia reneszánszától a filozófusperig. <http://lehmann.hu/lm/elidegen.pdf>
- Palkovics Éva (szerk.) 1977. Bevezető. In *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásról*. Budapest: MTA Szociológiai Intézet, 1976. 20. Század hangja Archivum, 409_26, 225. 5–6.
- Szántó Miklós 2015. „Többé én apparátusban nem dolgozom. Független értelmiségi akarok lenni!” *Socio.hu* 1. szám. 293–300. http://socio.hu/uploads/files/2015_1/szabri_szanto.pdf
- Tamás Ervin–Révész Tamás 1977. *Búcsú a cigánytelepektől*. Budapest: Kossuth

Források

- Az MSZMP Központi vezető szervei ülésének napirendi jegyzéke, III. kötet, 1971–1980. Összeállította Németh Jánosné. Budapest: Magyar Országos Levéltár, 1999
- Az MSZMP KB mellett működő Kulturpolitikai Munkaközösség állásfoglalása néhány társadalomkutató antimarxista nézeteiről. *Magyar Filozófiai Szemle* 1973. 1–2. szám, 159–169.

Tájékoztató jelentés az Agitációs- és Propaganda Bizottság részére a Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutatóintézetéről (1971. június 9., elhangzott a június 22-i ülésen), MOL 288. fond 41/161.

MTA Lt., F 807/68.

MTA Lt., F 759/1968.

MTA Lt., F 994/68.

Interjúk

A tanítható ismételése. Riport Csalog Zsolttal. Készítette Németh Gábor. *Magyar Napló* 1991. 11. 29. 4–6.

Csalog Zsolt interjúi. *Voices 20. Század Hangja Archivum*, Kemény István gyűjtemény, 409_26 Roma kutatás, <http://voices.osaarchivum.org/>

Elbert Márta interjúja Kemény Istvánnal 1995. digitális változat, 46. <http://www.kemenyistvan.hu/01e.html>, lásd még <http://www.verzio.org/catalog/KGe8V019 HU OSA 368-5-1>.

Interjú Csalog Zsolttal. Régi kelet-európai csavar ez. Riporter: Kovács Dezső. *Kritika* 1989/11. 17–19.

Interjú Havas Gáborral 2009. 1956-os Intézet – OHA, Készítő B. Révész László, 937. sz.

Kaptam a romáktól emberi gazdagságot. Csalog Zsolttal Daróczi Ágnes beszélget. In *Beszélő* 1997/9. 36–46.

Interjúk a szociológia professzionalizálódásáról. *Replika* 1991. 2–3. szám, 85–131.

Interjú Kolosi Tamással. Az interjút készítette Gábor Kálmán. *Replika* 1991. 2–3. 105–113. Interjú Kemény Istvánnal. 1991. Az interjút készítette Gábor Kálmán. *Replika* 2–3. szám, 86–92.

DOKU – Csalog Zsolt beszél, rendezte Jávor István (1999), 105 min. OSA Film Library, FL 1655.

Kemény István 2008. Életút interjú. Az interjút készítette Szabari Vera. *Szociológiai Szemle* 2008/2. 3–21.

Interjú Losonczi Ágnessel 1999. Az interjút készítette Szabari Vera. *Szociológiai Szemle*. 4. szám, 17–29. <http://www.szociologia.hu/dynamic/9904interjuk.htm>